

HUKUK FELSEFESİ ÖĞRETİMİNDE EDEBİYAT ESERLERİ

Literary Works in Teaching Philosophy of Law

E. İrem AKI*

ÖZ

Edebiyat eserleri hem Türkiye'nin hem de Dünya'nın çeşitli üniversitelerinde Hukuk ve Edebiyat dersleri aracılığıyla hukuk eğitiminde yer almaktadır. Bu makalede edebiyat eserlerinin hukuk felsefesi dersinde kullanımının dersin işleyişine nasıl bir katkı sunacağı üzerinde durulacaktır. Edebiyat eserleri hukuk felsefesi dersinde ne işe yarar? Edebiyat eserleri aracılığıyla hukuk felsefesi dersinde veremediğimiz neyi veririz öğrenciye? Bu soruları yanıtlamak için birinci bölümde hukuk felsefesinin hukuk eğitimindeki yeri ortaya koyulacak, ikinci bölümde Hukuk ve Edebiyat akımının ortaya çıkışı üzerinde durulacak ve üçüncü bölümde de hukuk felsefesi öğretiminde, alternatif bir yöntem olarak edebiyat eserlerinin ne tür olanaklar sağlayabileceği tartışılacak ve edebiyat eserlerinin hukuk felsefesi öğretimi için üç olanak sunduğu iddia edilecektir. Buna göre ilk olarak edebiyat eserleri adalet, sosyal adalet, otorite ve önyargılar gibi belirli kavramları tartışmak; ikinci olarak kişilerin eylemlerini belirli bir bağlam içinde görmek ve değerlendirmek; üçüncü olarak da kişilerin eylemlerini değerlendirirken veya yargımlarken önyargıların nasıl adaletsiz durumlara yol açtığını göstermek bakımından zengin kaynaklardır. Makalenin son bölümünde de Necip Fazıl Kısakürek'in *Reis Bey* oyunu üzerinden önyargılar ve yarattıkları adaletsiz durumlar tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hukuk ve Edebiyat, hukuk felsefesi, hukuk eğitimi, önyargılar, tanıklığa ilişkin adaletsizlik

Makalenin Geliş Tarihi: 08.07.2024, **Makalenin Kabul Tarihi:** 11.10.2024.

* Dr. Arş. Gör. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, e-posta: iremaki@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2824-9444.

ABSTRACT

Literary works are included in legal education as part of courses on Law and Literature at various universities in both Turkey and around the world. This article discusses the potential contribution of literary works to courses of legal philosophy and asks the following questions: How are literary works employed in a legal philosophy course? What do literary works offer that we cannot otherwise offer in a legal philosophy course?

In trying to answer these questions, the first part outlines the role of legal philosophy in legal education. The second part elaborates on the emergence of the Law and Literature movement. The third part examines the potential of literary works as an alternative method for the teaching of legal philosophy. The article argues that literary works offer three advantages for teaching legal philosophy: (a) literary works are rich resources for discussing specific concepts, such as justice, social justice, authority, and prejudices; (b) valuable means in evaluating human action in specific contexts; and (c) suitable for demonstrating how prejudices can lead to injustices when evaluating human action. The final section discusses prejudices and the resulting injustices in the example of the play *Reis Bey*.

Keywords: Law and Literature, legal philosophy, legal education, prejudices, testimonial injustice

GİRİŞ

Bu makalede hukuk felsefesi öğretiminde alternatif bir yöntem olarak edebiyat eserlerinin kullanımına odaklanılmaktadır. Edebiyat eserleri hukuk felsefesi dersinde ne işe yarar? Edebiyat eserleri aracılığıyla hukuk felsefesi dersinde veremediğimiz neyi veririz öğrenciye? Bu makalede bu soruları yanıtlamak için birinci bölümde hukuk felsefesinin hukuk eğitimi için önemi, ne tür konular üzerinde durduğu ve hukuk felsefesinin temel olarak neyle ilgili olduğu hususuna değinilecektir. İkinci bölümde hukuk felsefesi alanındaki eleştirel yaklaşımlar çerçevesinde Hukuk ve Edebiyat akımının nasıl geliştiğine odaklanılacaktır. Buna göre, hukuk tanımına yönelik eleştiriler hukuk eğitime yönelik eleştirileri ve hukuk eğitiminde kullanılacak alternatif metotları da beraberinde getirmiştir. Amerikan Hukuk Realistleri, Eleştirel Hukuk Çalışmaları teorisyenleri ve feminist hukukçular egemen hukuk teorisine ve hukuk tanımına ciddi eleştiriler dile getirmişlerdir. Bu eleştiriler hukukun kendi içine kapalı bir kurallar sistemi olduğu anlayışını sarsmış ve hem hukuk tanımında hem de hukuk eğitiminde farklı disiplinlerle iş birliği kurulmasının önünü açmıştır. Dolayısıyla “hukuk nedir?” sorusuna verdiğimiz yanıt veya hukuku nasıl tanımladığımız neticesinde Hukuk ve Edebiyat akımı veya dersi hukuk fakültesi müfredatlarında kendine yer bulabilmiştir.

Makalenin üçüncü bölümünde de hukuk felsefesi öğretimine alternatif bir yaklaşım olarak edebiyat eserleri kullanmanın ne tür olanaklar sunabileceği sorusu yanıtlanacaktır. Bu makalede edebiyat eserlerinin hukuk felsefesi öğretiminde üç olanak sunduğu iddia edilmektedir¹. Birincisi edebiyat eserleri, *edebiyatta hukuk* yaklaşımı çerçevesinde, adalet, sosyal adalet, önyargılar, hukuka bağlılık, otorite gibi belirli kavramları derste tartışmak için zengin kaynaklardır. İkincisi edebiyat eserleri hukukçunun önemli bir işi olan, kişilerin eylemlerini değerlendirmek ve belirli bir bağlam içinde görmek için olanak sağlar. Üçüncüsü, edebiyat eserleri kişilerin çoğu zaman farkında bile olmadığı önyargılarla yüzleşmek ve önyargıların nasıl adaletsiz sonuçlara yol açtığını göstermek bakımından da hukuk felsefesi eğitimi için alternatif bir öğretim metodudur.

¹ Edebiyat eserleri, öğrencilerin okuma, yazma ve hukuki metinleri yorumlama yetilerini geliştirmek bakımından da hukuk felsefesi öğretiminde kendine yer bulmalıdır. Hukuki metinlere edebi yorum yöntemleriyle yaklaşmak *edebiyat olarak* hukuk yaklaşımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu makalede *edebiyatta hukuk* yaklaşımı çerçevesinde edebiyat eserlerinin hukuk eğitimine sunabileceği olanaklara odaklanılacağı için edebiyat eserlerinin öğrencilerin okuma ve yazma yetilerini nasıl geliştirebileceği konusu makalenin kapsamına alınmamıştır.

Makalenin son bölümünde de Necip Fazıl Kısakürek tarafından yazılmış olan *Reis Bey* oyunu çerçevesinde önyargıların kişilerin değerlendirmelerini nasıl etkilediği ve adaletsiz durumlara yol açtığı Miranda Fricker'in görüşlerinden hareketle ortaya koyulacaktır.

I. Hukuk Eğitiminde Hukuk Felsefesinin Önemi

Hukuk eğitimi hukukçu yetiştirmekle ilgilidir. Nasıl hukukçular yetiştirileceği ise verilen hukuk eğitime göre değişiklik gösterecektir. Sadece mevzuatın öğretimine indirgenmiş bir hukuk eğitimi problemlidir. Böylesi bir hukuk eğitimi hukukun insani yönünün görülmesine engel olacaktır. Hukuk sistemi insanların hayatlarını önemli bir şekilde etkilemektedir. Suçlar, cezalar, evlilik, boşanma, nişanlanma, miras, evlat edinme, cinsiyet, borçlu olma, alacaklı olma ve daha pek çok konu hukuk düzeni tarafından şekillenmektedir. Dolayısıyla hukuk eğitiminin hukukun farklı yönlerini içerecek ve adil olmanın anlamını öğrencilerin anlamasını sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Ayrıca hukuk eğitimi öğrencileri hukukçu gibi düşünmenin anlamı üzerinde düşündürmeye yönlendirecek nitelikte olmalıdır². Hukuk eğitiminin öğrencilere hukuk nosyonu ve hukukçu gibi düşünmeyi edindirmesi konusunda bir fikir birliği olsa da hukuk nosyonu veya hukukçu gibi düşünmekten neyin kast edildiği üzerinde bir fikir birliği yoktur³. Hukuk eğitiminin hukukun farklı yönlerini ve hukukun adil olmasının ne anlama geldiğini içermesi gerektiği düşüncesinden hareketle, hukuk eğitiminin de hukukçu gibi düşünmenin sadece teknik veya analitik bir düşünme olmadığı aynı zamanda yaratıcı bir faaliyet olduğunun farkına vardırarak bir eğitim olması gerektiği belirtilmelidir⁴. Bu farklı yönleri içeren bir hukuk eğitiminde hukuk felsefesi dersi ve derste kullanılacak alternatif bir metot olarak edebiyat eserleri kullanımı önemli bir yerde durmaktadır. Zira neyi öğrettiğimiz nasıl öğrettiğimizle ilişkilidir⁵.

² Gülriiz Uygur, "Hukuk Eğitiminde Geliştirilmesi Gereken Yetiler, Hukuk Felsefesi Öğretimi ve Alternatif Metotlar," içinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 18. Kitap*, ed. Hayrettin Ökçesiz ve Gülriiz Uygur (İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2008), 166-167.

³ Kıvılcım Turanlı Yücel, "Biraz Nefes Almak!," *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, no. 2 (Aralık 2014): 96.

⁴ Maria Aristodemou, "Studies in Law and Literature: Directions and Concerns," *Anglo-American Law Review* 22 (1993): 162-163.

⁵ Deborah W. Post, "Teaching Interdisciplinarily: Law and Literature as Cultural Critique," *Louis University Law Journal* 44, no. 4 (2000): 1247.

Öncelikle hukuk felsefesi alanını tanımlamanın çok kolay olmadığını belirtmek gerekmektedir⁶. Bununla birlikte hukuk felsefesinin çalışma alanı ve alanın temel sorusu hakkında bir şeyler söylenebilir. Hukuk felsefesi, hukukun doğası, hukuk sistemleri ve hukuk, adalet ve ahlâk arasındaki ilişki hakkındaki genel teorik soruların çalışılmasıyla ilgilidir⁷. Hukuk felsefesi alanı hakkındaki sorular üzerine düşünmek hukuk hakkında eleştirel ve yaratıcı bir şekilde düşünmeye yardımcı olmaktadır. Hukuk felsefesi ayrıca hukuki muhakeme ve akıl yürütmeyi de konu edinir. Bu tür konular öğrencileri mantıklı düşünme konusunda eğitir. Öğrencileri başkalarının ve kendi argümanlarının zayıflıkları hakkında düşünmeye yöneltir. Bu tür yetenekler hukuk pratiğinde her zaman önem taşımaktadır. Hukuk felsefesi, ayrıca, mesleklerini icra edenlerin, yaptıkları şey üzerinde düşünmelerine ve toplumdaki yerlerini sorgulamalarına olanak sağlar. Dolayısıyla, hukuk felsefesi alanı ve dersi saatlerini bu mesleği icra etmekle geçirenler için hukukun, hukuk sisteminin ve hukuk mesleğinin doğası ve fonksiyonu hakkında düşünmek için bir ortam sağlar⁸.

Felsefenin kavramların anlamını sorgulamasından hareketle, hukuk felsefesinin temel sorusu da “hukuk nedir?” sorusudur⁹. “Hukuk nedir?” sorusu bizi hukukun anlamı, doğası, özü hakkında sorgulamaya iter. “Hukuk nedir?” sorusuna farklı hukuk kuramlarınca çeşitli cevaplar verilmiştir: hukuk egemenin buyruğudur, hukuk kanun koyucunun yaptığıdır, hukuk mahkemelerin verdiği kararlardır veya hukuk adalete uygun olandır gibi. “Hukuk nedir?” sorusuna farklı cevaplar verildikçe, bu soruyu yanıtlamak daha da zorlaşmaktadır¹⁰. Dolayısıyla hukuk basitçe kanun koyucunun koyduğu kurallar veya mevzuat değildir. “Hukuk nedir?” sorusunun sadece kamu hukukçularını ilgilendiren bir soru olduğu gibi bir kanı da vardır¹¹. Ancak yukarıda belirtildiği gibi özel hukuk veya kamu hukuku ayrımı

⁶ İngilizce literatürde hukuk felsefesine ilişkin farklı adlandırmalar (*legal philosophy, philosophy of law, legal theory* ve *jurisprudence*) olduğunun farkında olmak gerekmektedir. Sercan Gürler, “Hukuk Felsefesi Tartışmalarına Girebilmek,” içinde Raymond Wacks, *Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş*, çev. Engin Arıkan (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2013), vii-xiii.

⁷ M. D. A. Freeman, *Llyod's Introduction to Jurisprudence* (London: Sweet&Maxwell, 1994), 4.

⁸ Brian Bix, *Jurisprudence* (London: Sweet&Maxwell, 1999), viii-ix.

⁹ Gürler, “Hukuk Felsefesi Tartışmalarına Girebilmek,” xi.

¹⁰ Gürler, “Hukuk Felsefesi Tartışmalarına Girebilmek,” xii-xiii.

¹¹ Cemal Bâli Akal, “Bana Edebiyat Parçalama,” içinde *Hukuk ya da Kukla Tiyatrosu Edebiyat ve Hukuk* (İstanbul: Zoe, 2023), 135.

olmaksızın hukuk hayatımızın her alanını etkilemektedir. Bu nedenle hukuk kavramının veya hukuk sistemlerinin doğasına ilişkin tartışmaların hukuku kendine meslek edinecek herkesi ilgilendirdiğini genel olarak hukuk eğitiminin özel olarak ise hukuk felsefesi dersinin içeriğine yerleştirmek gerekmektedir.

Edebiyat eserleri de hukukun basitçe kurallardan ibaret olmadığını fark etmek, hukuk felsefesinin temel sorusu olan “hukuk nedir?” sorusuna verilen yanıtlar üzerine düşünmek, hukuk mesleği ve hukukun doğası üzerine tartışmak için çok zengin kaynaklardır.

II. Hukuk Felsefesindeki Gelişmeler Işığında Hukuk ve Edebiyat Akımı

Hukuk ve edebiyat arasındaki ilişki çok eskiye dayanmakla birlikte¹², hukukçuların edebi eserlerden faydalanması gerektiği düşüncesi 1908 yılında John H. Wigmore’un hukukçuların kullanımı için bir kitap listesi hazırlamasıyla tekrar gündeme gelmiştir. Bu liste daha sonra düzeltilmiş ve 1922 yılında tekrar basılmıştır¹³. Wigmore’a göre hukukçular insan doğasını bilmelidir. Bunu yapabilmek için de “*hayatın portrelerinin galerisi olan kurguya gitmelidir*”¹⁴. Hayatın portrelerinin galerisi olan edebiyat, hukukçulara insanlık durumunun karmaşık doğası konusunda bir fikir verebilecektir¹⁵. Amerikan Hukuki Realistleri’nin önemli isimlerinden olan Benjamin Cardozo da 1925’te içtihatların edebi tarzı üzerine yazmıştır¹⁶. Cardozo’ya göre yargı içtihatlarının edebi bir stili olmalıydı ve iyi bir

¹² Hukuk ve edebiyat arasındaki ilişkinin sosyalliğin tarihiyle yaşıt olduğu düşüncesi için bkz. Cemal Bâli Akal, “Edebiyat ve Hukuk Dersini Kim Uydurdu?,” içinde *Sözün İkiz Çocukları*, ed. Cemal Bâli Akal ve Yalçın Tosun (İstanbul: Zoe Kitap, 2023), 143. Amerika’da özellikle Amerikan İç Savaşı öncesinde hukuk ve edebiyatın hem entelektüel açıdan hem de mesleki açıdan iç içe geçmişliği için bkz. E. Villiers Gemmette, “Law and Literature: An Unnecessarily Suspect Class in The Liberal Arts Component of the Law School Curriculum,” *Valparaiso University Law Review* 23, no. 3 (1989): 288; Guyora Binder, “Law and Literature,” içinde *Johns Hopkins Guide To Literary Theory And Criticism*, ed. Michael Groden, Martin Kreiswirth, Imre Szeman (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005), 588.

¹³ John H. Wigmore, “A List of One Hundred Legal Novels,” *Illinois Law Review* 17 (1922): 26-41; Gemmette, “Law and Literature,” 285; Bakal, “Edebiyat ve Hukuk Dersini Kim Uydurdu?,” 147.

¹⁴ Wigmore, “A List of One Hundred Legal Novels,” 31.

¹⁵ Aristodemou, “Studies in Law and Literature,” 165.

¹⁶ Bix, *Jurisprudence*, 221.

mahkeme kararı yazabilmek için de hukukçuların edebiyatla aşina olmaları esastı¹⁷.

Hukuk ve Edebiyat hareketi Amerika'daki hukuk fakültelerinde 1970 ve 1980'lerde doğmuştur¹⁸. James Boyd White'ın 1973'te basılan *The Legal Imagination* adlı kitabından bu yana da Hukuk ve Edebiyat kendine özgü bir alan olarak kabul edilmiştir¹⁹. J. Allen Smith de 1979 yılında yazmış olduğu bir makalede hukuk ve edebiyat arasındaki ilişkiyi geliştirecek bir "rönesans" olduğunu ileri sürer²⁰.

Hukuk ve edebiyat arasındaki ilişkinin yanında, Hukuk ve Edebiyat akımı ile hukuk felsefesi arasında da iç içe geçmiş bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre, Hukuk ve Edebiyat akımının ortaya çıkışı ya da hukuk fakültesi müfredatlarında hukuk ve edebiyat dersinin kabul edilmesi hukuk felsefesi alanındaki tartışmalarla ve "hukuk nedir?" sorusuna verilen cevaplarla ilişkilidir²¹. Daha açık bir ifadeyle, Hukuk ve Edebiyat hareketinin veya dersinin nasıl hukuk fakültesi müfredatının bir parçası haline geldiği, hukuk eğitimindeki dönüşüm talebi ve hukuk felsefesindeki eleştirel yaklaşımlarla bağlantılıdır. Bu bağlamda, doğal hukuk ve hukuki pozitivizm gibi teorilerden farklı olarak, hukuka ilişkin anlayışımıza ciddi eleştiriler getiren Amerikan Hukuk Realizmi, Eleştirel Hukuk Çalışmaları ve Feminist Hukuk Teorisi gibi yaklaşımlar hukuk tanımına olduğu kadar hukuk eğitime yönelik eleştiriler de dile getirmişlerdir. Aslında, Hukuk ve Edebiyat akımının çıkışına ilham veren şey de hukuk eğitiminin güncel durumuna ilişkin kaygılar olmuştur. Bu kaygılar arasında yargı kararları ve mevzuatın hukuk eğitiminin merkezinde yer alması, hukuk eğitiminin teknik bir eğitim olarak anlaşılması sayılabilir²². Bu kaygılar neticesinde doğan Hukuk ve Edebiyat akımı da hukuk felsefesinde hâkim akım olan hukuki pozitivizm ve doğal hukuk gibi kuramların aksine, hukuk eğitiminin nasıl olması gerektiğiyle ilgilenmektedir. Bu nedenle, hukuki pozitivizm ve doğal hukuk teorisi gibi teoriler "hukuk

¹⁷ Barbara Villez, "Law and Literature: A Conjunction Revisited," *Law and Humanities* 5, no. 1 (2011): 209.

¹⁸ Binder, "Law and Literature," 588.

¹⁹ R. A. Posner, "Law and literature: A relation reargued," *Virginia Law Review* 72, no. 8 (Kasım 1986): 1352; Ian Ward, "The educative ambition of Law and Literature," *Legal Studies* 13, no. 3 (Kasım 1993): 323.

²⁰ J. Allen Smith, "The Coming Renaissance in Law and Literature," *Journal of Legal Education* 30, no. 1/2 (1979): 13.

²¹ E. İrem Akı, "Teaching Philosophy and Ethics through a Law and Literature Course in Today's Turkey," *Law and Method* (Kasım 2018): 2.

²² Aristodemou, "Studies in Law and Literature," 160-163.

nedir?” sorusuna cevap vermeye çalışırken, Hukuk ve Edebiyat akımı hukuk öğretimi ve çalışmasına alternatif yaklaşımlara yönelmiştir²³.

Hukuka eleştirel yaklaşan bu akımların ya da çalışmalarının öncesinde ise 19.yy’da sosyal bilimlerde yaşanan gelişmelere paralel bir şekilde hukuku bir bilim olarak kabul etme ve hukukun kendi başına bir disiplin olduğu düşüncesi hâkimdi²⁴. Dolayısıyla, daha önceleri, sosyal bilimler, siyaset, edebiyat ve hukuk entelektüel ve mesleki olarak birbirleriyle bağlantılı alanlar olarak kabul edilirken, hukuk eğitiminde uzmanlaşmanın kabul görmeye başlaması hukuk eğitiminin teknik bir eğitim olduğu düşüncesini de beraberinde getirmiştir²⁵. Bu düşüncenin ortaya çıkışında Jeremy Bentham’ın ve hukuki pozitivistlerin önemli temsilcilerinden John Austin’in, Amerika Birleşik Devletleri’nde ise Christopher Columbus Langdell’in çalışmaları etkili olmuştur. Hukukun bir bilim olduğu ve diğer bilimlerden ve disiplinlerden izole edilmesi gerektiği fikri bu etkilerle gelişmiştir. Hans Kelsen’in teorisi ve hukuki pozitivistlerin hukukun doğasına ilişkin kavrayışı hukukun nasıl öğretildiği üzerinde etkili olmuştur²⁶.

Hukuku kendi içine kapalı bir sistem olarak gören yaklaşımın amacı da hukuku, belirsizlik ve tutarsızlıklardan arındırmak ve uzak tutmaktır. Bu yaklaşıma göre hukuk sistemli, tutarlı ve kendi içinde bütünlük oluşturan bir yapı olarak kabul edilmiştir. Böylesi bir kabul hukukun bağımsız ve özerk bir disiplin olarak görülmesine neden olmuştur²⁷. Hukukun özerk bir disiplin olarak kabul edilmesi hukuk fakültelerinin pozitif hukukun ve içtihatların öğretildiği kurumlar olmasına yol açmıştır²⁸. Hukuku kendi başına özerk bir disiplin olarak görmek ve hukuk eğitimi de mevzuatın öğretimine indirgemek hukukun çok boyutluluğunu ve yönlülüğünü görmezden gelirken, hukukun disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınmasına da engel oluşturmıştır²⁹.

Bununla birlikte, 1920’lerde ve 1930’larda Amerikan Hukuki Realistleri zamanın hâkim hukuk tanımını ciddi bir şekilde eleştirmiştir ve hukuk

²³ Ward, “The educative ambition of Law and Literature,” 323.

²⁴ Turanlı Yücel, “Biraz Nefes Almak!,” 98; Mehmet Yüksel, “Bilim Felsefesi ve Sosyal Teori Bağlamında Hukuk Öğretimine Bakmak,” *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 3, no. 2 (Aralık 2013): 4.

²⁵ Aristodemou, “Studies in Law and Literature,” 161; Gemmette, “Law and Literature,” 289.

²⁶ Aristodemou, “Studies in Law and Literature,” 161.

²⁷ Yüksel, “Bilim Felsefesi ve Sosyal Teori,” 5.

²⁸ Turanlı Yücel, “Biraz Nefes Almak!,” 98.

²⁹ Yüksel, “Bilim Felsefesi ve Sosyal Teori,” 5.

araştırmasının kurallar veya emsal kararlardan ziyade hukuk uygulamasına odaklanması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca hukuk araştırmasında sosyoloji, psikoloji gibi diğer sosyal bilimlerden faydalanılması gerektiği üzerinde durmuşlardır³⁰. Amerikan Hukuki Realistleri'nin dile getirdiği bir diğer önemli itiraz da hukukun belirsizliğidir. 1970'lerde Eleştirel Hukuk Çalışmaları teorisyenleri, Amerikan Hukuki Realistleri'nin iddialarını biraz daha ileriye taşıyarak hukukun politika olduğunu ileri sürmüşler ve liberal hukuk anlayışını radikal bir şekilde eleştirmişlerdir³¹. Eleştirel Hukuk Çalışmaları teorisyenleri hukukun bir bilim olduğu ve kendi içinde tutarlılık ve geçerlilik arz eden bir yapı olduğu iddialarını da sorgulamışlardır³². Eleştirel Hukuk Çalışmaları teorisyenleri ayrıca egemen olan hukuk eğitiminin ideolojik yapısı üzerinde durmuşlardır. Buna göre hukuk fakültelerinde verilen hukuk eğitimi toplumda hâkim olan hiyerarşinin doğal ve adil olduğu anlayışına dayanır. Hukuk eğitiminin kendisi de hiyerarşik bir yapıdadır. Bu hiyerarşik yapı hem müfredat hem de sınıfta yaşanan deneyimlerden kaynaklanmaktadır³³.

Feminist hukuk teorisyenleri ise feminist teori ve hukuk arasında bir ilişki kurarak hukukun nötr ve tarafsız olduğu iddiasının aksine, hukukun ataerkil yapısını açığa çıkarmak üzere çalışmalar yapmışlardır³⁴. Feminist hukuk teorisyenleri hukuku sadece teorik boyutta eleştirmekle kalmayıp, Eleştirel Hukuk Çalışmaları teorisyenleri gibi, hukuk eğitiminin hiyerarşik yapısına yönelik eleştiriler dile getirmişlerdir. Ayrıca, hukuk eğitimi gerçek hayat deneyimlerine yer vermemesi bakımından da eleştirmişlerdir. Bu hayat deneyimleri hukukun ataerkil yapısı tarafından susturulmuş ve bastırılmış olan deneyimlerdir. Feminist hukuk teorisyenleri hukukun ataerkil yapısını eleştirirken, bu eğitim modelinin dönüştürülmesi gerektiğini ileri sürmüş ve

³⁰ Aristodemou, "Studies in Law and Literature," 161; Ertuğrul Uzun, "Amerikan Hukuki Realizmi," içinde *Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş*, ed. Kasım Akbaş, Melike Belkıs Aydın, Sevtap Metin ve Ertuğrul Uzun (İstanbul: İthaki Yayınları, 2015), 75-89.

³¹ Kasım Akbaş, *Hukukun Büyübozumu* (Ankara: Nota Bene Yayınları, 2015), 1-18. Eleştirel Hukuk Çalışmaları için bkz. Şefik Taylan Akman, *Hukuk ve Politika İlişkisi Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi* (Ankara: İmge Yayınları, 2006); Sururi Aktaş, *Eleştirel Hukuk Çalışmaları* (İstanbul: Kazancı Kitap, 2006).

³² Aristodemou, "Studies in Law and Literature," 161.

³³ Duncan Kennedy, "Legal Education and the Reproduction of Hierarchy," *Journal of Legal Education* 32 (1982): 591-615 aktaran: Kasım Akbaş, *Hukukun Büyübozumu*, 105-108.

³⁴ Gülriz Uygur ve F. İrem Çağlar, "Hukuk," içinde *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*, ed. Yıldız Ecevit, Nadide Karkıner (Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2307, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1304, 2011), 154-177.

hukuk eğitiminde yeni metotlar önermişlerdir³⁵. Bu yöntemlerden birisi de dersin katılımcılarının kendi hayat hikayelerini paylaşmalarınıdır. Katılımcıların kendi hayat hikayelerini paylaşmalarının yanında derse konu edinilen gerçek kişilerin deneyimlerinin dinlenmesi de söz konusu olabilecektir. Böylelikle hukuk eğitimi daha anlamlı hale gelebilecek ve öğrencilerin kişiliklerinde bir dönüşüm gerçekleşebilecektir. Kişisel deneyimler çerçevesinde hukuki konuların veya meselelerin tartışılması hukuk eğitimine ayrıca disiplinler arası bir boyut katacaktır. Örneğin evi içi şiddete ilişkin bir tartışmada sosyoloji, psikoloji, tarih gibi alanlar da devreye girecektir³⁶. Bu noktada edebiyatın da kişisel deneyimleri ve hayatta kalanların deneyimlerini derse katmak açısından önemli bir araç olduğu belirtilebilir.

Egemen hukuk tanımına eleştirel şekilde yaklaşan bu tür perspektifler, hukuka ilişkin analizin hukuki pozitivistler tarafından tüketilmeyeceğini açığa çıkarmış ve hukukun özerk bir disiplin veya bir bilim olduğu düşüncesinin sorgulanmasına yol açmışlardır³⁷. Richard Posner'a göre hem hukuku hem edebiyatı özerk disiplinler olarak kabul etme düşüncesi bir yana bırakıldığında, Hukuk ve Edebiyat akımı doğmuştur³⁸.

Özetle, hukuku sadece kendi içine kapalı bir sistem ve kanun koyucunun koyduğu kurallardan oluşan bir yapı olarak gören yaklaşıma hukuk felsefesi alanından yükseltilebilir eleştiriler neticesinde Hukuk ve Edebiyat akımının geliştiği iddia edilebilir. Yukarıda belirtildiği gibi hukuk diğer bilim dallarından azade bir toplumsal olgu değildir. Hukuk toplumun bir parçasıdır (dil, ekonominin ve kültürün bir parçasıdır)³⁹, toplumsal gelişmelerden de etkilenir ve hukuk düzeni de kişinin hayatını etkiler ve düzenler⁴⁰. Bu nedenle de “*hukukun dünyanın geri kalanıyla içi içe geçmişliğini*”⁴¹ kabul etmek ve disiplinler arası bir yaklaşımla hukuk üzerine düşünmek, çalışmak ve bir

³⁵ F. İrem Çağlar Gürgey, “Feminist Perspektiften Hukuk Eğitimi Eleştirisi,” *Kadın/Woman* 2000 15, no. 1 (2014): 98.

³⁶ Çağlar Gürgey, “Feminist Perspektiften Hukuk Eğitimi Eleştirisi,” 100-101.

³⁷ Aristodemou, “Studies in Law and Literature,” 161-162.

³⁸ Richard A. Posner, *Law and Literature* (Cambridge: Harvard University Press, 2009), 5.

³⁹ C.R.B. Dunlop, “Literature Studies in Law Schools,” *Cardozo Studies in Law and Literature* 3, no. 1 (1991): 68.

⁴⁰ Turanlı Yücel, “Biraz Nefes Almak!,” 98; Güneş Çap, “Hukuk ve Disiplinlerarasılık,” içinde *Astana 2. Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler Tam Metin Kitabı*, ed. Ömer E. Egeligi ve Aigerim Serdaliyeva (İstanbul: Türk-Alman Üniversitesi ve Astana Yayınları, 11-12 Kasım 2023), 1037.

⁴¹ Dunlop, “Literature Studies in Law Schools,” 68.

hukuk eğitimi tasarlamak gereklidir. Bununla birlikte, hukuk eğitiminde hukuki pozitivizmin etkisi, Türkiye'deki hukuk fakülteleri de dahil olmak üzere, devam etmektedir. Hukuk eğitimi mevzuatı ve yargı kararlarını merkeze almakta ve öğrencilerin sadece analitik yeteneklerini geliştirmesine odaklanan, yaratıcılığı gölgede bırakan bir eğitim anlayışı devam etmektedir. Diğer disiplinlerle çok yüzeysel bir ilişki kurulmakta, bu ilişki de hukuk eğitimine içkin olmaktansa genellikle tamamlayıcı kabul edilmektedir. Böyle bir yaklaşım da detaylara ve kavramlara yoğunlaşan bu nedenle de insanları ve eylemleri değerlendirirken sadece hukuki uygunluğa odaklanan, dolayısıyla daha geniş bir bağlamda değerlendirme yapmaktan uzak “*yetenekli teknisyenlerin*” yetiştirilmesine sebebiyet vermektedir⁴².

İşinin sadece mevzuat ve yargı kararlarını bilmek olduğunu zanneden hukukçular yetiştirmemek için farklı disiplinlerle hukuk eğitimine ve hukuk araştırmasına yaklaşmak gerekmektedir ki edebiyat bu disiplinlerden biridir. Bu çerçevede bir sonraki bölümde edebiyat eserlerinin hukuk felsefesi dersine ve dersin katılımcılarına neler sunabileceği üzerinde durulacaktır.

III. Hukuk Felsefesi Öğretiminde Alternatif Bir Yöntem Olarak Edebiyat

Hukuk ve edebiyat arasındaki ilişki iki şekilde kurulabilir: *edebiyat olarak hukuk* ve *edebiyatta hukuk* olmak üzere⁴³. *Edebiyat olarak hukuk*, hukuki metinlere edebi yorumlama yöntemleriyle yaklaşmakla ilgilidir⁴⁴. Daha açık bir ifadeyle, “[e]debiyat olarak hukuk; hukukî akıl yürütme, hukuk dili, hukukun yapısı ve işleyişi, hukukî argümanın retoriğini anlamamıza önemli katkılar yapar”⁴⁵. Bu nedenle, *edebiyat olarak hukuk*, hukuk felsefesinin ilgilendiği temel problemlere, belirsizlik ve yorumlama gibi⁴⁶, odaklanmaktadır. *Edebiyatta hukuk* ise, hukuk sisteminin, hukukçuların

⁴² Aristodemou, “Studies in Law and Literature,” 163.

⁴³ Daha farklı sınıflandırmalar için bkz. Cemal Bâli Akal, “Edebiyat ve Hukuk Dersini Kim Uydurdu?,” 150.

⁴⁴ Dunlop, “Literature Studies in Law Schools,” 63; Gemmette, “Law and Literature,” 293-294; Sara D. Schotland, “Justice for Undergraduates: Teaching Law and Literature in the Liberal Arts Curriculum,” *Currents in Teaching and Learning* 2, no. 1 (2009): 42; Ward, “The educative ambition of Law and Literature,” 327.

⁴⁵ Gökhan Yavuz Demir, “Edebi Bir Tür Olarak Hukuk,” *Hukuk Kuramı* 2, no. 6 (Kasım-Aralık 2015): 48.

⁴⁶ Hukuki metinlerin yorumu konusunda bkz. Ertuğrul Uzun, “Yorumu Hukuktan Kurtarmak,” *Ankara Barosu Dergisi*, no. 2 (Mart 2016): 229-263.

(avukatlar, hâkimler, savcılar vb.) veya hukuka ilişkin kavramların edebiyat eserlerindeki yansımalarına dayanır⁴⁷. Derslerde bu konuları içeren edebiyat eserleri okunur ve tartışılır. Bununla birlikte edebiyat eserlerinin sadece yargılamayla ilgili konuları tartışmak için veya avukat, hâkim, savcı vb. rolleri tartışmak üzere elverişli araçlar olduğunu düşünmemek gerekmektedir. Edebiyat eserleri, hukuk kurallarının teknik ve sınırlı incelenmesinin ötesine geçerek hukuka ilişkin çok daha zengin bir bakış açısı sunarlar⁴⁸. Bu bağlamda edebi eserler, öğrencilerin hukukun insanla ilişkisini tekrar kurması⁴⁹ ve “*insanı ve insani olanı tüm boyutlarıyla görebileceği bir bakış açısı*”⁵⁰ kazanması bakımından önemlidir.

Edebi eserler ayrıca hukuk felsefesi alanında konu edinilen kavramlar üzerine düşünmek ve tartışmak için faydalı araçlardır⁵¹, zira edebiyat eserleri aracılığıyla bir hukuk sisteminin doğası veya amacının ne olduğu gibi soruların yanında doğal hukuk, adalet, pozitif hukuk, irade özgürlüğü, güç, intikam, hukuka bağlılık, suç ve ceza, sosyal düzen, yargılama, takdir yetkisi, düzen ve hiyerarşi gibi kavramların anlamı tartışılabilir⁵². Edebiyat ayrıca, hukuk öğrencilerini adil olanın ne olduğu ve sosyal adaletsizlik, yargısal adaletsizlik hakkında da düşünmeye sevk eder⁵³. Edebiyat eserleri, hukuku ve hukukun fonksiyonunu daha geniş bağlamlarda düşünme olanağı sunar ve geçmişle hesaplaşma, haksız yasa, ahde vefa, ırkçılık, ayrımcılık, yoksulluk, savaş, olağanüstü hâl, toplumsal cinsiyet, türcülük, insanın doğayla ilişkisi gibi konular da edebiyat eserleri aracılığıyla tartışılabilir⁵⁴.

Edebi eserler ayrıca hukukçulara ve hukuk sistemine eleştirel yaklaşırlar. Hukuka tabi olanların hukuk düzenine olan eleştirilerini ve hukukun içinde faaliyet gösterdiği topluma etkisini görmemizi sağlarlar. Bu da öğrencileri

⁴⁷ Dunlop, “Literature Studies in Law Schools,” 63.

⁴⁸ Dunlop, “Literature Studies in Law Schools,” 69.

⁴⁹ Ward, “The educative ambition of Law and Literature,” 325.

⁵⁰ Turanlı Yücel, “Biraz Nefes Almak!,” 104.

⁵¹ Smith, “The Coming Renaissance in Law and Literature,” 20.

⁵² Aristodemou, “Studies in Law and Literature,” 168.

⁵³ Schotland, “Justice for Undergraduates,” 42; Gülriz Uygur, “Adaletsizliği edebiyat eserlerinde görmek...,” *K24* (blog), 7 Mayıs 2015, <https://t24.com.tr/k24/yazi/adaletsizligi-edebiyat-eserlerinde-gormek-bilgisel-epistemik-adaletsizlik-ve-dertlenerek-ilgilenmek>, 175.

⁵⁴ Turanlı Yücel, “Biraz Nefes Almak!,” 103. Ayrıca bkz. Kuvılcım Turanlı Yücel, “Hukuk ve Edebiyat Dersi Deneyim ve Bazı Gözlemler,” *Hukuk Kuramı* 1, no. 3 (Mayıs-Haziran 2014): 41-51.

hukuk sistemleri ve meslekleri üzerinde düşünmeye iter⁵⁵. Hukuka ve hukuk mesleğini icra edenlere eleştirel yaklaşmak, hukuk sistemlerinin ve hukuk eğitiminin toplumdaki bazı grupların seslerini bastırabileceğinin veya bu grupları dışlayabileceğinin farkında olmakla da ilgilidir. Hukuk sisteminden dışlananları görmek, bu miyoplüğün üstesinden gelmek için de edebiyat eserleri öğrencilerde bir farkındalık oluşmasına yardımcı olabilir.⁵⁶

Edebiyat ayrıca, “*mümkün yaşantı ve eylem olanaklarının*” bilgisini sunar⁵⁷. Dahası, edebi eserler farklı avukatları, hâkimleri ve savcılarını da görmemizi sağlar. Yani edebiyat eserleri hem meslek etiğinin gereklerini yerine getiren hem de yolsuz hukukçuların temsillerini sunar⁵⁸ ve onların eylemlerini değerlendirmemize olanak tanır. Başka bir deyişle, *edebiyatta hukuk* çerçevesinde yapılan şeylerden biri, bir hâkim gibi hüküm verilmesi bile, bir değerlendirme eylemi ve eylem üzerine öğrencilerle birlikte düşündürmektir. Derste eserler tartışılırken eserlerdeki karakterler ve karakterlerin eylemleri değerlendirilir: Örneğin Harper Lee'nin *Bülbülü Öldürmek*⁵⁹ adlı eserinde Tom Robinson'u yargılayanların eylemleri, avukat Atticus'un eylemleri gibi.

Bununla birlikte, ceza hukuku, medeni hukuk ve borçlar hukuku gibi derslerde öğrenciler kuralların belirli davalara nasıl uygulanacağını öğrenirler, hukuka aykırı eylemi gerçekleştiren kişinin eylemi hakkında bir yargıya varırlar. Peki edebiyat eserleri, değerlendirme ve yargılama faaliyeti konusunda öğrencilere ve akademisyenlere müfredattaki diğer derslerin katmadığı ne katmaktadır? Örneğin, *Asılacak Kadın*⁶⁰ romanındaki hâkim İrfan Elverir karakteri ve onun zihin yapısının sunulmuş biçimi bize mahkeme karar incelemelerinin veya kur pratik derslerinin veremeyeceği bir şeydir. Zira hukukçular olarak bizim elimizdeki tek malzeme mahkeme kararlarıdır. Karar

⁵⁵ Aristodemou, “Studies in Law and Literature,” 165,167; Cemal Bâli Akal, “Edebiyat ve Hukuk Dersi Ahlâktan Değil Buluttan Yana Olmalıdır,” içinde *Sözün İkiz Çocukları*, ed. Cemal Bâli Akal ve Yalçın Tosun (İstanbul: Zoe Kitap, 2023), 97; Cemal Bâli Akal, “Hukuka Aşağıdan ve Yukarıdan Bakmak,” içinde *Hukuk ya da Kukla Tiyatrosu Edebiyat ve Hukuk* (İstanbul: Zoe, 2023), 151.

⁵⁶ Dunlop, “Literature Studies in Law Schools,” 70.

⁵⁷ İoanna Kuçuradi, “Değer, Değerler, Yazın,” içinde *Felsefe ve Edebiyat*, ed. M. Günay ve Osman Gündoğan (Konya: Çizgi Yayınevi, 2024), 27.

⁵⁸ Dunlop, “Literature Studies in Law Schools,” 70.

⁵⁹ Harper Lee, *Bülbülü Öldürmek*, çev. Ülker İnce (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017).

⁶⁰ Pınar Kür, *Asılacak Kadın* (İstanbul: Everest Yayınları, 2003).

verici olan hâkimin iç dünyasında ne olup bittiğini bilemeyiz⁶¹. Ayrıca kur pratik dersleri bir hukuk sistemindeki soyut kuralların somut olaya uygulanmasına veya dava konusu eylemin hukuk normuna uygun olup olmadığının tespitine odaklanır. Çoğu zaman da hâkimin işinin dedüksiyon yoluyla soyut kuralı somut olaya uygulamak olduğu ileri sürülür. Bununla birlikte, hâkimin “*hukuksal bir sonuca ulaşırken ilk olarak elde ettiği bir hukuk normu değil, bir olaydır. Karara ulaşmada asıl olan ise, zaten, uygulanacak hukuk kuralının tespitidir*”⁶². Dolayısıyla hukuk kuralını bulmanın kendisi de hâkimin bir karar vermesini gerektirmektedir. Ayrıca hukuk metinlerinin belirsiz olabileceği, hâkimin yorum yapması gerekeceği dolayısıyla hukukun içinde kalarak ama yaratıcı bir faaliyet gerçekleştirdiğinin farkında olmak gerekmektedir.

Bu anlamda hukuk felsefesi dersinin konularından olan yorum ve argümantasyonun da teknik bir iş olmadığını veya sadece analitik bir muhakeme yeteneğinden ibaret olmadığını öğrenciye aktarmak önemlidir. Hukuk felsefesi dersinde bu tür konular işlenirken de edebiyat eserlerinin kullanımı özellikle hâkimin işinin ne anlama geldiğinin sorgulanması ve anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Zira hâkim seyirci değildir. Hâkim taraflarla etik bir ilişkiye girer. Hâkim başkalarının ilişkilerini değerlendirirken, bu ilişkilere karışır ve “*yaptığı değerlendirmeye de her iki ‘taraf’ özel türden bir etik ilişkiye*”⁶³ girer. Hâkimin yargıladıklarıyla olan ilişkisini etik bir ilişki yapan “*yargıladıklarının yaşamına doğrudan doğruya etkileridir*”⁶⁴. Dolayısıyla yargıladıklarıyla etik bir ilişki içinde olan hâkim, etiğin gerektirdikleri çerçevesinde yargıladıkları kişilerin eylemlerini değerlendirmeli ve hüküm vermelidir. Bu doğrultuda hâkim eylemi bir bağlam içinde değerlendirmeli ve yargılamanın taraflarını dinlemeli, ilgilenmelidir. Taraflardan birinin kendini ifade edememesi durumunda ihtimam göstermeli, sesi çıkmayanların sesini duymaya çalışmalıdır⁶⁵. Yukarıda belirtildiği gibi yargılama faaliyeti somut olaya kuralı uygulamakla sınırlı değildir. Hâkimin önündeki olayın hangi şartlar altında yapıldığını,

⁶¹ Ertuğrul Uzun, “Hukuksal Usavurmada Dedüksiyonun Yersizliği Üzerine,” içinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 22. Kitap*, ed. Hayrettin Ökçesiz ve Gülriz Uygur (İstanbul: İstanbul Barosu Yayını, 2010): 11.

⁶² Uzun, “Hukuksal Usavurmada Dedüksiyonun Yersizliği Üzerine,” 13.

⁶³ İoanna Kuçuradi, *Etik* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 2022), 132.

⁶⁴ Kuçuradi, *Etik*, 133.

⁶⁵ Gülriz Uygur, *Hukukta Adaletsizliği Görmek* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 2013), 145-159.

yargıladığı eylemin nedenlerini-niçinlerini bilmesi yani anlaması gerekmektedir⁶⁶. Bir eylemi anlamak ve doğru değerlendirebilmek, eylemi kimin hangi koşullarda yaptığının bilinmesini⁶⁷ ve eylemin bir bağlam içinde değerlendirilmesini gerektirir⁶⁸.

Edebiyat eserleri de hukukçunun işinin teknik bir iş olmadığını veya sadece analitik bir muhakeme yeteneğinden ibaret olmadığını okuyucuya gösterir. Örneğin etik dilemmaları bize sunar⁶⁹, etik sorunların karmaşıklığını ortaya koyar⁷⁰. Öğrenciler ve dersi verenler de etik sorunu edebiyat eserleri aracılığıyla somut olayı yaşayanların deneyimleyenlerinden ve gözlerinden görebileceklerdir⁷¹. Ayrıca yazın yapıtları “*çeşitli eylem olanaklarını çoğu kez temelleriyle birlikte vererek*”⁷² öğrencilerin, kişilerin eylemlerini bir bağlam içinde görmesine yani kimin hangi koşullarda o eylemi yaptığı üzerine düşünmesine olanak sağlayacaklardır. Edebiyat eserlerinde eylemde bulunan kişiyi derinlemesine tanıma fırsatı vardır. Dolayısıyla kişinin neden bu ya da diğer şekilde davrandığı anlaşılabilir. Kişi önyargılarına, siyasi çıkarlarına veya dini inançlarına göre mi hareket ediyor? Etik ilkelere göre mi hareket ediyor? Yazılı kurallara göre mi eylemde bulunuyor? Ne yazık ki, sadece mevzuat hakkında bilgi sahibi olunması ve hukuk ders kitaplarının ve içtihatların incelenmesi kişilerin eylemlerini bütünlüğü içinde görme konusunda farkındalık sağlamaz⁷³. Bu nedenle edebiyat eserlerinden faydalanan hukuk felsefesi dersi değerlendirme problemi, etik dilemmalar ve hâkimin işi konusunda öğrencilere farklı hâkimlik örnekleri ve yaşantı olanakları sunar ve bu konuda farkındalık oluşturmaya yardım eder.

Daha da önemlisi edebi eserler, değer yargılarına veya önyargılara dayalı değerlendirmelerin adil olmayan sonuçlara yol açtığını göstermesi açısından da önemlidir⁷⁴. Önyargılar ve değer yargıları birbirlerine benzer kavramlardır. Değer yargıları genellikle iyi veya kötü kabul edilen davranışlardır. Örneğin “büyüklerin önünde ayak ayak üstüne atmak kötüdür” gibi. Değer yargılarının bazıları her zaman ve her yerde geçerli kabul edilirken, bazıları ise sadece

⁶⁶ Kuçuradi, *Etik*, 134.

⁶⁷ İoanna Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 2013), 66.

⁶⁸ Gülriz Uygur, *Hukukta Adaletsizliği Görmek*, 156.

⁶⁹ Ward, “The educative ambition of Law and Literature,” 325.

⁷⁰ Dunlop, “Literature Studies in Law Schools,” 71.

⁷¹ Dunlop, “Literature Studies in Law Schools,” 71.

⁷² Kuçuradi, *Etik*, 4.

⁷³ Akı, “Teaching Philosophy and Ethics,” 4.

⁷⁴ Uygur, “Adaletsizliği edebiyat eserlerinde görmek...”

belirli toplumlarda ve zaman diliminde geçerli kabul edilir⁷⁵. Önyargılar çoğunlukla kimliğe ilişkin negatif yargılardır yani “toplumsal kimlikleriyle ilgili birtakım özellikleri nedeniyle insanlara karşı”⁷⁶ geliştirilmektedirler. Önyargılara dayalı değerlendirmeler ezbere değerlendirmelere yol açabilecektir⁷⁷. Zira “önyargı ya dinleyicinin belirli bir gerçeği düpedüz gözden kaçırmamasına neden olarak ya da eleştirel fikirlerin dolaşımında belirli tikanıklar yaratarak gerçeğin önünde bir engel teşkil eder”⁷⁸. Dolayısıyla önyargılara veya değer yargılarına göre yapılan değerlendirmeler pek çok haksızlığa ve çatışmalara yol açmaktadır⁷⁹. Hukuk öğrencisi, değer yargılarının, siyasi yargıların veya dünya görüşlerinin “çok kısa bir sürede geçerliliklerini yitirebileceğini, hatta gülünçleşebileceğini ve onu trajedi-komik bir konuma düşürebileceğini, daha önemlisi, başkalarına ne denli zarar verebileceğini sezemeyebilir”⁸⁰. Zira değer yargıları insanların günlük yaşantısında o kadar derine işlemiştir ki başka türlü düşünmek mümkün olmaz çoğu zaman⁸¹. Edebiyat eserleri ise değer yargılarına ve önyargılarına dayanan değerlendirmelerin yol açtıkları haksızlıkları, adaletsiz durumları göstermek bakımından önemli kaynaklardır. Bu çerçevede bir sonraki bölümde Necip Fazıl Kısakürek’in *Reis Bey* oyunu üzerinden önyargıların karar vermede ve kişilerin değerlendirmelerinde nasıl etkili olduğu ve bu tür değerlendirmelerin nasıl adaletsiz sonuçlara yol açtığı üzerinde durulacaktır.

IV. *Reis Bey* Örneği Üzerinden Önyargılar

Yukarıda belirtildiği gibi edebiyat eserlerinin kullanımı hukuk felsefesi alanına dair pek çok kavramı öğrencilerle tartışmak için zengin kaynaklardır. Bu bölümde, yargılamalarda sıklıkla karşımıza çıkan *önyargıların* yargılamanın sonucunu nasıl etkileyebileceği üzerinde durulacaktır. Öğrencilere, önyargıları konusunda bir farkındalık sağlanmalıdır. Zira Jerome Frank’ın belirttiği gibi hâkimler bazen sahip oldukları değer yargılarının

⁷⁵ İoanna Kuçuradi, “Ahlâk ve Kavramları,” içinde *Uludağ Konuşmaları* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 2014), 25-26.

⁷⁶ Miranda Fricker, *Epistemik Adaletsizlik İktidar ve Bilmenin Etiği*, çev. Kadir Gülen (Ankara: Fol, 2023), 66.

⁷⁷ Kuçuradi, “Ahlâk ve Kavramları,” 30.

⁷⁸ Fricker, *Epistemik Adaletsizlik*, 89.

⁷⁹ Kuçuradi, “Ahlâk ve Kavramları,” 31.

⁸⁰ Cemal Bâli Akal, “Edebiyat ve Hukuk Dersi Ahlâktan değil Buluttan Yana Olmalıdır,” 96.

⁸¹ Uygur, “Adaletsizliği edebiyat eserlerinde görmek...”

farkında bile olmayabilecektir⁸². Bu nedenle edebiyat eserleri aracılığıyla önyargıların yol açtığı adaletsiz durumları ve yargılamanın önyargılara dayandırılmayacağını göstermek önemlidir.

Bu çerçevede de bu bölümde yargılamanın öznelinin yani hâkimler, savcılar ve avukatların önyargılarının yarattıkları adaletsiz durumların edebiyat eserleri aracılığıyla nasıl ele alınabileceği üzerinde durulacaktır. Örnek olarak kullanılacak edebi eser Necip Fazıl Kısakürek'in 1964 tarihli *Reis Bey*⁸³ oyunudur. Bu oyunda önyargıların veya toplumda kabul gören değer yargılarının yargılamada nasıl bir etki doğurduğu ve nasıl masum bir insanın idamına sebebiyet verdiği ortaya koyulacaktır.

Reis Bey oyunu, annesini öldürdüğü ve elmaslarını çaldığı iddia edilen bir gencin yargılanmasını ve bu yargılamayı yapan hâkimi konu edinmektedir. Oyunda Reis Bey merhametsiz bir ağır ceza hâkimi olarak tasvir edilmektedir. Yargılamada bütün deliller gencin annesini öldürdüğünü gösterir görünmektedir. Gencin annesi Nişantaşı'ndaki evinde ölü bulunmuştur. İlk tanık olan apartman kapıcısının ifadesi şu şekildedir:

“gece yarısı abdest alıyordum. Sokak kapısının gayet yavaş, son derece yumuşak bir sesle kapatıldığını duydum. Ayaklarımı kurulayamadan kapıcı penceresinin önüne geldim. Bir göz attım. Yarı karanlıkta, arkasından, otomatiği yakmadan merdivene doğru kıvrılan bir adam gördüm. Asansöre binmemişti. Merdivenin yol halıları üzerinde yürüyordu. Loşlukta yalnız siyah noktalı ceketini tanıdım. Küçük Bey'in ceketini”⁸⁴.

Dolayısıyla katil, siyah noktalı bir ceket giymektedir. Bu tür bir ceket evin Küçük Bey'inde de bulunmaktadır. Genç ısrarla annesini öldürmediğini söylemektedir. Reis Bey ise gencin sözlerine itimat etmemektedir: *“Evet! Size ait olan bu ceket Londra malıdır. Tahsilinizi yarın bırakıp döndüğünüz yerin malı...Kupon kumaş...İstanbul'da kimsede bulunması ihtimali yok...parçası da, boğuşma sırasında kadın tarafından koparılmış. (Sağ yumruğunu sıkar.) Sımsıkı avucunda kalmıştır. (Sert) Cevap verin!”⁸⁵*

⁸² Uzun, “Amerikan Hukuki Realizmi,” 87-88.

⁸³ Necip Fazıl Kısakürek, *Reis Bey* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2024).

⁸⁴ Kısakürek, *Reis Bey*, 29.

⁸⁵ Kısakürek, *Reis Bey*, 29.

Genç ceketi giyenin kendisi olmadığını belirtmektedir. Ayrıca, deliller ilk bakışta gencin annesini öldürmüş olduğunu gösterse de gencin avukatının dile getirdiği önemli bir detay bulunmaktadır:

“(Ayakta) Muhterem Reisim! ... Apartman kapısının anahtarı, küçük bir detay gibi görünse de, bizce hayati ehemmiyettedir. Anne kaatili zanlısından bu noktayı öğrenmeye çalıştık. Bir gece, bitirim yerinde, kumar masasında unuttuğunu, ertesi gece de kumarhane garsonundan aldığını söyledi. Bu nokta üzerinde durulmasını dileriz”⁸⁶.

Tanık olarak dinlenen kumarhane garsonu da birkaç hafta evvel, kumar masasının dibinde, yerde bir anahtar bulduğunu ve sahibine verdiğini belirtir. Avukat ısrarla anahtarı birinin bulup, kalıbını aldırdıktan sonra tekrar yerine koymuş olup olamayacağını sorgulamaktadır. Reis Bey’e göre bu sorgulama “düzlüklerin açık manası dururken ille dolambaçlıyı”⁸⁷ aramaktır. Dolayısıyla Reis Bey, kaybedilen anahtarın bir başkası tarafından çoğaltılabileceği ihtimali üzerinde durmaz. Daha da önemlisi, gencin olay saatinde İstanbul’da olup olmadığı ihtimalinin de üzerinde durmaz. Kaybolan anahtarın, bir başkası tarafından yaptırılıp, eve girilmiş olması ihtimalinin yanında, gencin olay saati İstanbul’da olmadığı da kanıtlanabilir niteliktedir. Nitekim genç, olay gecesi dadısını görmek için İzmit’e gitmiştir. Cinayet saati 00.07’dir. Dadısı genci gece saat 01.30’da görmüştür. Reis Bey ise gencin cinayeti işleyip, gece 01.30’da İzmit’te olabileceğini iddia etmektedir. Genç ise İzmit’e akşam 20.00’de vardığını belirtir. Genci trende gören olmamıştır. Duruşmaya gelen dadı ise “Ben onu, gece bir buçukta gördüm ama, eve saat dokuzda girmiş... Komşulardan gören var... Söyledim; aldırın yok!”⁸⁸ Reis Bey davanın seyri için önemli olabilecek bu delilin de üstüne gitmez, *aldırmaz* ve gencin suçlu olduğuna ve idamına karar verir. Kısa bir süre sonra gerçek ortaya çıkar. Tıpkı gencin ve avukatlarının ileri sürdüğü gibi, gencin bitirim yerinde düşürdüğü anahtarını biri çoğaltır, eve girer ve annesini öldürüp, elmasları çalar.

Eserde her ne kadar Reis Bey’in merhametsizliğinin altı çizilse ve merhametsizliği yüzünden gencin idamına karar verdiği ima edilse de Reis Bey’i bu karara götüren yargıladığı genç hakkındaki önyargıları ve bu önyargılardan kaynaklı gence duyduğu hınç olmuştur. Reis Bey aslında

⁸⁶ Kısakürek, *Reis Bey*, 30.

⁸⁷ Kısakürek, *Reis Bey*, 35.

⁸⁸ Kısakürek, *Reis Bey*, 39.

yargılamanın başında gence ilişkin hükmünü vermiştir⁸⁹. Yargılanan genç Londra'daki eğitimini yarım bırakmıştır ve eroin bağımlısıdır. Yargılamanın en başından itibaren, Reis Bey'in gence olan önyargılarını okuyabiliriz. Yargılama sırasında gencin şu sözleri de Reis Bey'in önyargılarını gösterir niteliktedir: “*Beni asacağınızı biliyorum! Böyleyken peşin kararınıza kendinizi inandırmak için habire dayanak aradığınızı biliyorum*”⁹⁰.

Reis Bey gence olan önyargılarından dolayı hem gencin hem avukatlarının hem de gencin dadısının sözlerine itimat etmez. Bu durumda tanıklığa ilişkin adaletsizlikten söz edilebilir. Miranda Fricker'e göre tanıklığa ilişkin adaletsizlik, “*bir dinleyicinin önyargı nedeniyle bir konuşmacının sözüne düşük bir güvenilirlik düzeyi [a defeated level of credibility] atfettiği zaman meydana gelir*”⁹¹. Daha açık bir ifadeyle tanıklığa ilişkin adaletsizlik önyargı nedeniyle kişiye güvensizlik duyulması, konuşmacının ilettiği bilgiye itimat edilmemesi ve “*bir enformasyon kaynağı olarak konuşmacıya haksızlık edilmesi*”dir⁹². Tanıklığa dayalı adaletsizliğin sistematik olması ise ekonomik, cinsel yasal, politik vb. boyutlarda öznenin önyargılara maruz kalmasıdır. Önyargılara sürekli maruz kalış sadece tanıklığa değil adaletsizliğin diğer biçimlerine sistematik olarak maruz kalmayla birlikte gidecektir. Fricker tanıklığa ilişkin adaletsizliğin sadece sistematik olması üzerinde değil aynı zamanda kalıcı olması üzerinde de durur. Bu bağlamda “*[k]alıcılık, tanıklığa dayalı adaletsizliğin taşıdığı ciddiyet ve anlamın artzamanlı boyutunu*”⁹³ nitelendirmektedir. Reis Bey örneğinde ise tanıklığa dayalı adaletin sistematik bir örneği söz konusu değildir.

Bu eserin hukuk felsefesi dersi açısından önemi temsil edilen hâkim karakteridir. Eserdeki hâkim Reis Bey kurallara sıkı sıkıya bağlı olan bir hâkim olarak tasvir edilmektedir. Kurallara sıkı sıkıya bağlı olduğunu düşünen bu hâkim önyargılarının farkında bile değildir. Reis Bey önyargıları yüzünden tanıkları gereği gibi dinlememiş, Friker'in terimleriyle ifade

⁸⁹ Rabia Sağlam, “Yargıç Merhameti Reis Bey'in Merhametsizliği,” içinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 28. Kitap*, ed. Saim Üye, Nadire Özdemir, Zeynep İspir, Funda Kaya, Elif Çağla Yıldız (İstanbul: İstanbul Barosu Yayınevi, 2019), 301.

⁹⁰ Kısakürek, *Reis Bey*, 39.

⁹¹ Fricker, *Epistemik Adaletsizlik*, 27.

⁹² Fricker, *Epistemik Adaletsizlik*, 33. Bu konuda ayrıca bkz. Miranda Fricker, “Silence and Institutional Prejudice,” içinde *Out from the Shadows: Analytical Feminist Contributions to Traditional Philosophy*, ed. Sharon L. Crasnow ve Andanita M. Superson (Oxford: Oxford University Press, 2012), 292-293.

⁹³ Fricker, *Epistemik Adaletsizlik*, 69.

edersek, onları bir enformasyon kaynağı olarak görmemiş ve iletikleri bilgiye güvenmemiştir. Sonuç olarak Reis Bey'in eğitimini yarıda bırakan ve uyuşturucu bağımlısı olan gence karşı duyduğu önyargılar sunulan deliller ve tanık ifadeleri karşısında ağır basmış ve suçsuz olduğu halde bir kişinin ceza almasına, cezasının infazına ve adaletsizliğe sebebiyet vermiştir.

SONUÇ

Hukuk düzeni vatandaşların hayatının her alanına müdahale etmektedir. Bu nedenle de hukuk eğitimi ve hukukçunun yetiştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Hukuk eğitiminin de sadece yürürlükteki pozitif hukuka odaklanacak bir şekilde değil, hukukun insani yönünü ve adalet değeriyle olan ilişkisini de içerek şekilde inşa edilmesi gerekmektedir. Böyle bir eğitimde hukuk felsefesi alanı büyük bir önem arz etmektedir. Hukuk felsefesi hukuku tanımlamakla, hukuk sistemlerinin doğasına ilişkin teorik sorunların çalışılmasıyla ilgilidir. Hukuk felsefesi, ayrıca, hukuk mesleğini icra edecek olanları yaptıkları işin doğasına üzerine düşünmeye de sevk eder. Edebiyat eserleri de hukuk sistemleri, hukukun doğası ve hukuk mesleği hakkında düşünmek için çok zengin kaynaklardır. Zira sadece hukuk içinde kalan veya içtihat ve mevzuata dayanan bir hukuk eğitimi hukuku sistemleri ve hukuk mesleği hakkında eleştirel bir bakış açısı geliştirilmesine izin vermez. Edebiyat eserlerinin hukuk eğitimindeki yeri bugün kabul edilmiştir. Bununla birlikte edebiyat eserleri hukuk felsefesinin işleyişine nasıl bir katkıda bulunur? Edebiyat eserleri aracılığıyla hukuk felsefesi dersinde veremediğimiz neyi veririz öğrenciye? Bu makalede edebiyat eserlerinin üç şekilde dersin işleyişine katkıda bulunabileceği ileri sürülmüştür.

İlk olarak hukuk felsefesinin ele aldığı konular olan adalet, haksızlık, hukuka itaat, otorite, doğal hukuk-pozitif hukuk çatışması gibi konular edebiyattaki yansımaları aracılığıyla tartışılabilir. Dolayısıyla soyut olan bu kavramların üzerinde belirli bir bağlam içinde edebiyat aracılığıyla düşünülebilir. Hukuka ve hukukçulara eleştirel yaklaşan edebiyat eserleri ise öğrencilerin icra edecekleri meslek üzerinde düşünmelerine yardımcı olur. Hukuk tarafından sesleri bastırılanların sesleri edebiyat eserlerinde duyulabilir ve öğrenciye bu konuda farkındalık sağlanabilir.

Edebiyat eserleri ayrıca kişilerin eylemlerini değerlendirmek için de zengin kaynaklardır. Hukukçunun işinin eylemi değerlendirirken, eylemin yürürlükteki kurala uyup uymadığını tespit etmek gibi teknik bir iş olmadığı

konusunda öğrenciye bir farkındalık sağlamak hukuk eğitiminin bir parçası olmalıdır. Hukuk eğitiminde yargı içtihatlarının analizi veya hukuk felsefesi dersinin konularından olan hukuki muhakeme her ne kadar hukuk öğrencilerini hukuk pratiğine hazırlamayı amaçlasa da uyumsuzluk konusu olayı veya eylemi bir bütün içinde görme, olayın nedenlerini niçinlerini anlamak konusunda bir farkındalık vermez. Hukuk felsefesi dersinde bu tür konuları işlerken edebiyat eserleri özellikle hâkimin işinin ne olduğunun sorgulanması bakımından önemlidir.

Hukuk felsefesi dersinde edebiyat eserleri aracılığıyla ele alınabilecek bir diğer konu ise önyargılardır. Önyargılar üzerinde durmak ve önyargılara karşı mücadele etmek hukuk eğitiminin ve hukuk felsefesi dersinin amaçları arasında olmalıdır. Zira önyargılar, çoğu zaman farkında olmaksızın, kişilerin ve dolayısıyla hukukçuların eylemleri değerlendirmelerini etkilemektedir. Öğrenciler de hâkim veya avukat olarak meslek hayatlarında meslektaşlarının ve müvekkillerinin önyargılarıyla mücadele edeceklerdir. Belki de kendi önyargılarıyla mücadele edeceklerdir. Önyargılar üzerinde teorik bir anlatımdan ziyade, önyargılara dayalı değerlendirmelerin nasıl adaletsiz sonuçlara yol açtığı üzerinde edebiyat eserleri aracılığıyla düşünmek, önyargılarla mücadele etmek için daha farklı düzeyde bir farkındalık oluşturabilir.

KAYNAKÇA

- Akal, Cemal Bâli. “Bana Edebiyat Parçalama.” İçinde *Hukuk ya da Kukla Tiyatrosu Edebiyat ve Hukuk*, 129-136. İstanbul: Zoe, 2023.
- Akal, Cemal Bâli. “Edebiyat ve Hukuk Dersini Kim Uydurdu?.” İçinde *Sözün İkiz Çocukları*, ed. Cemal Bâli Akal ve Yalçın Tosun, 143-151. İstanbul: Zoe Kitap, 2023.
- Akal, Cemal Bâli. “Edebiyat ve Hukuk Dersi Ahlâktan Değil Buluttan Yana Olmalıdır.” İçinde *Sözün İkiz Çocukları*, Ed. Cemal Bâli Akal ve Yalçın Tosun, 91-97. İstanbul: Zoe Kitap, 2023.
- Akal, Cemal Bâli. “Hukuka Aşağıdan ve Yukarıdan Bakmak.” İçinde *Hukuk ya da Kukla Tiyatrosu Edebiyat ve Hukuk*, 146-158. İstanbul: Zoe, 2023.
- Akbaş, Kasım. *Hukukun Büyübozumu*. Ankara: Nota Bene Yayınları, 2015.
- Akı, E. İrem. “Teaching Philosophy and Ethics through a Law and Literature Course in Today’s Turkey.” *Law and Method* (Kasım 2018):1-13.

- Akman, Şefik Taylan. *Hukuk ve Politika İlişkisi Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi*. Ankara: İmge Yayınları, 2006.
- Aktaş, Sururi. *Eleştirel Hukuk Çalışmaları*. İstanbul: Kazancı Kitap, 2006.
- Aristodemou, Maria. "Studies in Law and Literature: Directions and Concerns." *Anglo-American Law Review* 22 (1993): 157-193.
- Binder, Guyora. "Law and Literature." İçinde *Johns Hopkins Guide to Literary Theory And Criticism*, Ed. Michael Groden, Martin Kreiswirth, Imre Szeman, 587-592. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005.
- Bix, Brian. *Jurisprudence*. London: Sweet&Maxwell, 1999.
- Çağlar Gürgey, F. İrem. "Feminist Perspektiften Hukuk Eğitimi Eleştirisi." *Kadın/Woman 2000* 15, no. 1 (2014): 97-109.
- Çap, Güneş. "Hukuk ve Disiplinlerarasılık." İçinde *Astana 2. Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler Tam Metin Kitabı*, Ed. Ömer E. Egeligi ve Aigerim Serdaliyeva, 1034-1049. İstanbul: Türk-Alman Üniversitesi ve Astana Yayınları, 11-12 Kasım 2023.
- Demir, Gökhan Yavuz. "Edebi Bir Tür Olarak Hukuk." *Hukuk Kuramı* 2, no. 6 (Kasım-Aralık 2015): 45-51.
- Dunlop, C.R.B. "Literature Studies in Law Schools." *Cardozo Studies in Law and Literature* 3, no.1 (1991): 63-110.
- Freeman, M. D. A. *Llyod's Introduction to Jurisprudence*. London: Sweet&Maxwell, 1994.
- Fricker, Miranda. "Silence and Institutional Prejudice." İçinde *Out from the Shadows: Analytical Feminist Contributions to Traditional Philosophy*, ed. Sharon L. Crasnow ve Andanita M. Superson, 287-306. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Fricker, Miranda. *Epistemik Adaletsizlik İktidar ve Bilmenin Etiği*. Çeviren Kadir Gülen. Ankara: Fol, 2023.
- Gemmette, E. Villiers. "Law and Literature: An Unnecessarily Suspect Class in The Liberal Arts Component of the Law School Curriculum." *Valparaiso University Law Review* 23, no. 3 (1989): 267-340.
- Gürler, Sercan. "Hukuk Felsefesi Tartışmalarına Girebilmek." İçinde Raymond Wacks, *Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş*. Çeviren Engin Arıkan, vii-xxiv. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2013.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Reis Bey*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2024.
- Kuçuradi, İoanna. *İnsan ve Değerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 2013.
- Kuçuradi, İoanna. "Ahlâk ve Kavramları." İçinde *Uludağ Konuşmaları*, 23-42. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 2014.
- Kuçuradi, İoanna. *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 2022.

- Kuçuradi, İoanna. “Değer, Değerler, Yazın.” İçinde *Felsefe ve Edebiyat*, Ed. M. Günay ve Osman Gündoğan, 13-27. Konya: Çizgi Yayınevi, 2024.
- Kür, Pınar. *Asılacak Kadın*. İstanbul: Everest Yayınları, 2003.
- Lee, Harper. *Bülbülü Öldürmek*. Çeviren Ülker İnce. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017.
- Posner, Richard A. “Law and literature: A relation reargued.” *Virginia Law Review* 72, no. 8 (Kasım 1986): 1351-1392.
- Posner, Richard A. *Law and Literature*. Cambridge: Harvard University Press, 2009.
- Post, Deborah W. “Teaching Interdisciplinarily: Law and Literature as Cultural Critique.” *St. Louis University Law Journal* 44, no. 4 (Fall 2000): 1247-1272.
- Sağlam, Rabia. “Yargıç Merhameti Reis Bey’in Merhametsizliği.” İçinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi* 28. *Kitap*, Ed. Saim Üye, Nadire Özdemir, Zeynep İspir, Funda Kaya, Elif Çağla Yıldız, 297-304. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınevi, 2019.
- Schotland, Sara D. “Justice for Undergraduates: Teaching Law and Literature in the Liberal Arts Curriculum.” *Currents in Teaching and Learning* 2, no. 1 (2009): 42-48.
- Smith, J. Allen. “The Coming Renaissance in Law and Literature.” *Journal of Legal Education* 30, no. 1/2 (1979): 13-26.
- Turanlı Yücel, Kıvılcım. “Hukuk ve Edebiyat Dersi Deneyim ve Bazı Gözlemler.” *Hukuk Kuramı* 1, no. 3 (Mayıs-Haziran 2014): 41-51.
- Turanlı Yücel, Kıvılcım “Biraz Nefes Almak!” *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, no. 2 (Aralık 2014): 93-106.
- Uygur, Gülriz. “Hukuk Eğitiminde Geliştirilmesi Gereken Yetiler, Hukuk Felsefesi Öğretimi ve Alternatif Metotlar.” İçinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi* 18. *Kitap*, Ed. Hayrettin Ökçesiz ve Gülriz Uygur, 166-176. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2008.
- Uygur, Gülriz ve F. İrem Çağlar, “Hukuk.” İçinde *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*, Ed. Yıldız Ecevit, Nadide Karkıner, 154-177. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2307, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1304, 2011.
- Uygur, Gülriz. *Hukukta Adaletsizliği Görmek*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, 2013.
- Uygur, Gülriz. “Adaletsizliği edebiyat eserlerinde görmek...” *K24* (blog). 7 Mayıs 2015. <https://t24.com.tr/k24/yazi/adaletsizligi-edebiyat-eserlerinde-gormek-bilgisel-epistemik-adaletsizlik-ve-dertlenerek-ilgilenmek,175>
- Uzun, Ertuğrul. “Hukuksal Usavurmada Dedüksiyonun Yersizliği Üzerine.” İçinde *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi* 22. *Kitap*, Ed. Hayrettin Ökçesiz ve Gülriz Uygur, 11-25. İstanbul: İstanbul Barosu Yayını, 2010.

- Uzun, Ertuğrul. "Amerikan Hukuki Realizmi." İçinde *Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş*, Ed.
- Kasım Akbaş, Melike Belkıs Aydın, Sevtap Metin ve Ertuğrul Uzun, 75-89. İstanbul: İthaki Yayınları, 2015.
- Uzun, Ertuğrul. "Yorumu Hukuktan Kurtarmak." *Ankara Barosu Dergisi*, no. 2 (Mart 2016): 229-263.
- Villez, Barbara. "Law and Literature: A Conjunction Revisited." *Law and Humanities* 5, no. 1 (2011): 209-219.
- Ward, Ian. "The educative ambition of law and literature." *Legal Studies* 13, no. 3 (Kasım 1993): 323-331.
- Wigmore, John H. "A List of One Hundred Legal Novels." *Illinois Law Review* 17 (1922): 26-41.
- Yüksel, Mehmet. "Bilim Felsefesi ve Sosyal Teori Bağlamında Hukuk Öğretimine Bakmak." *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 3, no. 2 (Aralık 2013): 1-14.